

Кость Кисілевський

ІЗОГЛОСИ ЗВЕНИГОРОДЩИНИ Й ШЕВЧЕНКОВА МОВА

Звенигородська говірка, що виростила Шевченкову мову, належить до середньо-наддніпрянського говору південно-східнього діалекту України. Вона зосереджена між ріками Россю, Дніпром, Тясмином і Гнилим Тікичем. З нею сусідують: на півночі перехідні говори з північною основою, що сягали колись своїми островами більше на південь, а сьогодні відійшли вже в напрямі широкої смуги по південній лінії Житомир, Фастів, Переяслав, Прилука. На заході сусідує з нею південно-західній діалект за широкою смугою від Білої Церкви здовж Гірського Тікича, східного берега Синюхи до Первомайського (Ольвіополя). На півдні говірка Звенигородки-Черкас переходить ступнево в степову говоріву смугу на просторі між Ново-Миргородом та Ново-Українкою, Кіровоградом (Єлисаветом), Знам'янкою, Олександрією, околицею між гирлами Псла й Ворскли нижче Кременчука, де починається західно-полтавська межа по кривині: Градизьке, Семенівка, Лубні, Лохвиця в напрямі на Прилуку. Ці межі здебільшого окреслені недавніми дослідженнями ізоглос (розміжних ліній) для діалектологічного атласа та іншими дослідженнями в терені (напр., захід.-полтавська межа В. С. Ващенко).

Вивчення мовних особливостей цього говорівого гнізда в зв'язку з Шевченковою мовою в творах і листах, порівняння їх з молодшими та сучасними записами на цьому обширі — це завдання нашої розвідки.

I

Тарас Григорович Шевченко провів своє дитинство й раннє юнацтво серед численної сім'ї й сільських дітей в Кирилівці (Керелівка), де відвідував дяківську школу. Особливо його мати Катерина Бойко,

сестра Катерина, дід Іван, батько Григорій, Оксана Коваленко, Іван Федьорка — мали вплив на формування його молодечих мовних актів. Околиця Звенигородки була йому добре znana з мандрівок до Зеленої Діброви, до Тарасівки, Пединівки, Будищ, Лисянки, з подорожі з батьком у Гуляй-Поле, Єлисавет, з проці в Мотронинський монастир, де він слухав оповідань старих прочан про героїв Коліївщини. Також поїздки з Ясем Кошицею в Богуслав, Київ, Бурти, Шполу, перебування в дворі у Вільшаній та розмови з Димовським, напевно, вплинули на його мову та позначили її назавжди.

В Петербурзі Шевченко жив у дружбі з Іваном Сошенком з Богуслава, земляками Хтодотом Ткаченком, Іваном Нечипоренком, Євгенієм Гребінкою з Пирятинщини; вони мали теж великий вплив на формування його мовних актів. У зрілому віці Шевченко мав нагоду розвивати свою мову у колі приятелів, особливо в добі подорожей по Україні до 1847 р. та в колі Кирило-методіївців.

Народня стихія, народні пісні оволоділи його мовними актами й тенденціями. Він знав їх увесь зміст та співав їх з глибоким чуттям і переживанням; співав їх своїм гарним чутливим голосом та передавав слухачам красу пісні. Про це маємо кілька свідчень. Шевченко сам оповідає про своє замилювання до народніх співів, що завжди супроводили його працю. А крім того, на весіллі Олександри Білозерської з Паньком Кулішем, що відбулося 24 січня 1847 р. на хуторі Мотронівці, Шевченко був в особливо доброму настрої. «Тішила його вся атмосфера в домі Білозерських, подобалося йому й те, що молода добре говорить по-українському. Сам молодий, його боярин Шевченко і Василь Білозерський творили справді яскраву групу представників нового українського покоління. Старший від них Віктор Забіла, що був і геніяльним просто оповідачем, і добрим співаком, щасливо доповнював цю яскраву групу. То під акомпаньямент фортепіяна, то під бандуру неслися звуки найкращих українських пісень. Шевченко багато пісень співав сольо, між іншими свою улюблену «Зіронуку», співав так, що всіх просто загіпнотизував, і був увесь оточений найвищою пошаною і самих господарів, і їхніх гостей. Олександра Кулішева захопилася Шевченком. Вона готова була все своє придане (3,000 карбованців) віддати, щоб за ці гроші Шевченко міг виїхати за кордон для дальшої мистецької науки.»¹⁾

Вартоломей Григорович Шевченко, земляк Тараса, пише у своїх «Споминках про Т. Г. Шевченка»: «Я не знаю чоловіка, котрий би любив наші пісні більше, ніж Тарас. Оце було як тільки увечері вернуся я з роботи додому, зараз Тарас і веде мене в садочок і давай співати... кожне слово його пісні виливалося з таким чистим, щирим почуттям, що ледви який артист-співак виразив би краще від Тараса! Найлюбішою піснею Тараса була: «Зійшла зоря ізвечора, не назорілася, прийшов милий із походу, я й не надивилася.» Пишучи оці

¹⁾ П. Зайцев. Життя Тараса Шевченка. НТШ 1955, стор. 164—5.

споминки через 16 літ, я наче тепер чую, як Тарас увечері при місяці у мене в садку співає, як у голосі його виливається почуття, як його пісня говорить!... Наче тепер бачу, як інколи було під кінець пісні затремтить його голос і на довгі вуса його скотяться з очей сльози.»²⁾

Любов Шевченка до рідної мови, тобто до мови простолюддя, селян-кріпаків Звенигородщини, яскраво відзначена в його листах. «Усі свої листи до Микити Тарас писав по-українському: я й подумав, що він пише по-українському через те, що думає, що ми такі дурні, що й не розуміємо по-великоруському. ... Пам'ятаю ще, що раз Тарас пишучи до мене додав:

«Скажи братові Микиті, що як писатиме до мене, то нехай пише по-нашому...» Тоді я зрозумів, що Тарас бажає мінятися, хоч і зрідка рідним словом: з того часу я раз-у-раз писав до нього по-нашому.»³⁾ Збережений лист до Микити з 15 листопада 1839 р. найкраще характеризує Шевченкове відношення до української мови... «будь ласкав, напиши до мене так, як я до Тебе пишу, не по-московському, а по-нашому. Та нехай же я через папір почую рідне слово, нехай хоч раз поплачу веселими сльозами, бо мені тут так стало скушно, що я всяку ніч тільки й бачу во сні, що Тебе, Керелівку та рідню, та бур'яни, що колись ховався од школи; весело стане, прокинусь, заплачу. Ще раз прошу, напиши мені письмо, та по-своєму, будь ласкав, а не по-московському.» І врешті на закінченні: «Не забудь же, зараз напиши письмо, та по-своєму.» В іншому листі до Микити з 2 березня 1840 р. Тарас пише: «Треба б Тебе полаять... за те, що я Твого письма не второпав. Чорт-зна, по-якому Ти його скомпонував, ні по-нашому, ні по-московському, — ні се, ні те, а я ще Тебе просив, щоби Ти писав по-своєму, щоб я хоч з Твоїм письмом побалакав на чужій стороні язиком людським.» І на закінченні: «Скажи Іванові Федьорці, нехай він до мене напише письмо окремо, та тільки не по-московському, а то і читать не буду». В листі до Григорія Квітки-Основ'яненка з 8 грудня 1841 р.: «І спасибі всім тим, хто пише по-нашому або про наше».» В листі до Осипа Бодяньського з 13 травня 1844 р.: ... «на історію потурбуйтеся Ви писать три листочки в год, тільки по-нашому, щоби тямили безглузді кацапи». В листі до лікаря Андрія Козачковського з 14 квітня 1854 р. пише: «Давно ворушиться у мене в голові думка, щоб перевести на наш прекрасний український язик „Слово о полку Ігоря“; а до Осипа Бодяньського: «Привітай, друже мій єдиний, оцього уральського козачину... Він просить у Тебе для мене „Слово о полку Ігоря“ Максимовича або Шишкова, — дай йому, ради святої нашої поезії, один екземпляр, коли маєш. Бачиш, у мене давно вже думка заворушилась перевести його, те „Слово“, на наш милий, на наш любий український язик». В листі до Михайла Лазаревського з 22 квітня

²⁾ Спогади про Шевченка. Державне видавництво художньої літератури. Київ 1958, стор. 39.

³⁾ Там же, стор. 33.

1857 р.: «Як побачиш Куліша, поцілуй його за книги, що він подарував, а особливо за Записки о Южной Русі. Такої розумної книги, такого чистого нашого слова я ще не читав.»⁴⁾

Зацитовані тут листи свідчать також частинно про особливості Шевченкової кореспонденційної мови в роках між 1839 та 1857, коли після звільнення з кріпацтва Тарас жив у Петербурзі, відвідував двічі Україну, подорожував по ній як член Археографічної комісії впродовж двох років і був на засланні.

В тому часі Шевченко виступив супроти російських критиків, що знущалися з літературної української мови, називаючи її наріччям, яке «навіть не існує в Росії», «гібридним діалектом», «небувалою мовою», «штучною мовою», «крайовим діалектом простолюддя» та радили йому (Віссаріон Белінський) співати про «Матрьошу, про Парашу, радість нашу», патріотичну макулятуру Полевого. Він відповів критикам у «Гайдамаках»: «Спасибі за раду! Теплий кожух, тільки шкода, — не на мене шитий, а розумне ваше слово брехнею підбите. Вибачайте! Кричіть собі, я слухать не буду!»⁵⁾ Українці зустрічали Шевченка з великим ентузіазмом; у гостях у пані Тетяни Вільхівської в Мосівці, де збиралася нобілітована молодь давньої козацької старшини, коли Шевченко в товаристві Гребінки й Чужбинського ввійшов до пишної залі, «всі гості стовпилися при вході... і дожидалися появи Шевченка», а далі «...багато гарненьких пань читали йому з пам'яті уривки з його творів, і він особливо хвалив чистоту полтавської говірки.» «Поет був у доброму настрої і не розмовляв інакше, як по-українському.»⁶⁾ Саме в цьому 1843 р. влітку був у Березовій Рудці в Закревських, в Ковалівці у Капніста, в Яготині у Репніних, в Березані у Платона Лукашевича (на Переяславщині), що був видавцем місцевих українських пісень та з Галичини привіз примірник «Русалки Дністрової» і зазнайомив з ним Шевченка. Саме тоді прийшов лист від Івана Вагилевича, писаний бойківським говором. Лукашевич відповів йому: «Коли Вашу листину получив, той час з паном Шевченком цитовали Вашого «Мадея», що есте напечатали в Бодині; дуже жалко, що такову поезію народною оставили; дарите нас чистою мовою Бескедською, ібо вона наша прадідівська»... «Коли був у мене Шевченко, я запропонував йому запозичити у Вас деякі слова і форми Ваші, і він згодився». Шевченко радів відродженню Галичини та згодився на «сборницьке» трактування ним розвитку нашої літературної мови.»⁷⁾

Сьогоднішній південно-східній діалект, до якого належить середньо-наддніпрянський говір і говірка Звенигородки, має понад 30 особ-

⁴⁾ Повне видання творів Тараса Шевченка. Т. Шевченко, т. XI. Листи за редакцією Павла Зайцева. Український Науковий Інститут. Варшава—Львів, 1935, стор. 12, 13, 18, 30, 99, 159.

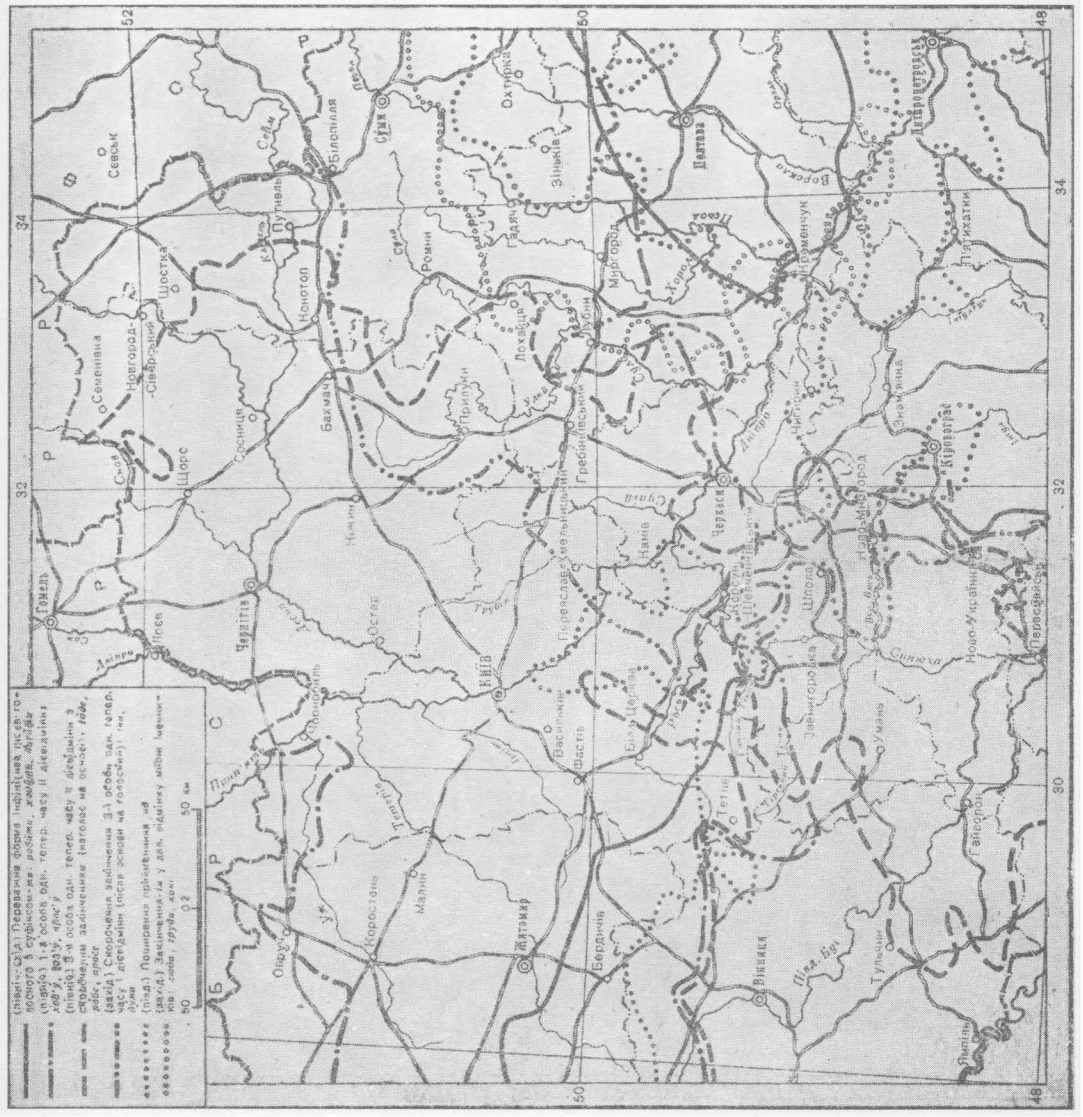
⁵⁾ Пор. ¹⁾ стор. 81—2.

⁶⁾ Пор. ¹⁾ стор. 99.

⁷⁾ Пор. ¹⁾ стор. 101—2.

ливостей, які відрізняють його від південно-західнього. Найважливіші з них є: 1) зберігання звука -а, (-я) після м'яких і пом'якшених приголосних (с'яду, ходять, зльльа, ч'ас). У південно-західньому діалекті на тому місці виступають -е (е); 2) м'які звуки в наростках і закінченнях: хлопський, козацький; кажіть, роблять, хлопець, хлопця; 3) м'яке рь, р'а: *р'абий, р'адно; 4) коронально-дорсальна вимова -сь, *с'а; 5) здовження, а на письмі подвоєння приголосних перед наростком -й-: *зльльа; 6) закінчення -і у відміні іменників: панові, коневі, на коні, на землі, дві недьлі. У південно-західньому тут: -и, напр., панови, на кони, землі, недьли; 7) нерухома частка -с'а с'я; при дієсловах: журитися. Вона може скорочуватися в -сь; 8) зник особових закінчень в минулому часі: я ходив, я ходила, ми ходили. В цьому випадку в південно-західньому: ходив-ем, ходив-ім, ходилисьмо, ходилисьмо... 9) Майбутній час утворений з дійменника та допоміжного слова «йму-му, ймеш-меш»... (ходитиму); 10) зберігання вставного л (епентетикон): земля, роблять; 11) зберігання дзвінких приголосних у визвучі та перед недзвінкими: зуб, дід, бабка, л'агти; 12) закінчення -ей в род. мн.: *льудей, коней, гостей; 13) зберігання м'якої прикметникової відміни: синій, син'а, син'е, третій, а навіть: народній, гарній; 14) зберігання -ою, ею, -ом, -ем, -ові, -еві у закінченнях твердої та м'якої відміни іменників: рибою, синицею, орлом, конем, орлові, коневі; 15) дійменники на -гти, -кти: бігти, пекти; бічи, печи в південно-західньому діалекті, 16) акцентові та інтонаційні особливості.

Вичислені прикмети становлять основу Шевченкової мови, тому вона належить до південно-східнього діалекту в основі. А попри те вона виявляє також інші особливості, що їх виростило сусідство з говорами перехідними до північного діалекту, які колись, перед сто сорока роками, напевно, були поширені також у говірці Звенигородки-Черкас. Сьогодні вважаємо їх за архаїзми та фольклорні явища в Шевченковій мові. До них належать: 1) Давні -о-, -е-, що в літературній мові оформлені дзбільшого як -і-: пошли, одпочить, одчинить, од краю («Причина»), в око вглядає, крихотка, одсуне, оддам, оддячила, одвернувся, од нас, одбувати («Катерина»), одпочинеш («Тополя»), одчухрали, одчиняй, одцуралась, одібрать, оддадуть, одспівала, оддам, конча, догнав, посланець, од страху («Гайдамаки»), костьми, одпочити («Кавказ»), явор, зомліла, («Сон»), костьки, Суботов («Великий Льох»), зомлію («Лілея»), слов, сльоз. У листах Шевченка: оддам, послав, во сні, во Пітері, во Одесі (замість в Пітері, в Одесі), гордость сліпая, пошлють, меж ногтями, погодній день, дождуся отпуску, крепость, окром, щирость, радость, найгорше, крихотки... Як бачимо, найчастіше вживає Шевченко «од» як прийменник та як приросток. Цей архаїзм поширений і сьогодні в південно-східньому діалекті. Його південна ізофона обіймає такі місцевини: південну околицю Бердичева й Білої Церкви, понад Трипільям луком на Ржищів, Канів, лівий берег Гнилого Тікича, а в тому й Шевченкову батьківщину; Смілу, Суботів, Чигирин, Кре-

(швид.) Схід. Перевалова форма надійшла від сего-
 лосого в суфисові-ме: робіле, жовіде, дубіде
 (швид.) І в особі оди, тепер часу і дівчатина
 (швид.) І в особі оди, тепер часу і дівчатина
 спорідненим закінченням (заглас на вості), **ідік**
 робіт, **кріст**
 (швид.) Споріднені закінчення з і, о, е, гелер,
 о, е, і, дубіде (швид.) І в особі оди, тепер часу і дівчатина
 (швид.) Споріднені закінчення з і, о, е, гелер,
 о, е, і, дубіде (швид.) І в особі оди, тепер часу і дівчатина
 (швид.) Споріднені закінчення з і, о, е, гелер,
 о, е, і, дубіде (швид.) І в особі оди, тепер часу і дівчатина

10 км

46 30 32 34 48
 50 50 50

менчук і лівий берег Псла.⁸⁾ На захід і південь від цієї кривини маємо літературне «від», якого Шевченко не вживав, хіба у пристосованих словах: відкіля, відтіля. У слобожанському говорі виступають обі форми. В листах Шевченка тільки: од, напр. од школи, од учителя, од нас, од його, од потилиці . .

В «Трудах» П. Чужбинського, т. 5, подано такі приклади із Звенигородського повіту, що їх вважаємо архаїзмами в тому часі (1878 р.): мой миленький, добрий вечор, од краю, стрелять, меж челядь, оддай, оддише; в Черкаському повіті: одчинила, пошли, мешечок, оддавати, камень; в Канівському повіті: обождать, стрелять; в повістях Івана Нечуя-Левицького із Стеблева, Кан. пов. (з 1876 р.): од, неодгороджені, одділяється, домки, просторна, вечерня; в записі А. Ю. Кримського з 1890 р. із Звенигор. пов. (Збірник Істор. Філ. Відд. 54/55): оддамо. 2) У Звенигородщині немає твердого -р, як у північному діалекті. Натомість тут виступає м'яке рь: *крюк (на письмі: крюк); ряма, знахорь, кватиря . . У Шевченка маємо постійно рь: дрюковані, надрюковано (у передмові до другого «Кобзаря»), заверюха, рятувати, крюки закрюкали, каламарь: в листах Шевченка: дрюкують, хоч буває теж: друкують, байстрюк, байструк, дирявої, гряницю, вечеряти, вітряк, лобуря, царь, ряднині, рядчком, свинарь. У вицезгаданих записках: трюх, буряки, чагарями, крячки, рядно, вечерю . .

Федір Т. Жилко, описуючи середньо-наддніпрянський говір, заявляє: «Фонема р в частині лівобережних наддніпрянських говірок частіше пом'якшується, ніж у літературній мові, напр., гряд (на письмі: гряд), гряниця, гряк, ковдря, рьяма, макітря, коморья; та зрідка: кошарья, вірья, крьюк крьяче та інші. Хоч ця риса і пізнішого походження, проте вона має певне підґрунтя в збереженні давньої м'якості фонемі р.»⁹⁾

Тверде р яскраво виступає в сусідніх говорах, напр., у подільському, де буває тільки тверде р як правило, за словами Ф. Жилка: бура, трасти, говорат, гарачий, зора, в західній частині північно-перехідного говору та в північному діалекті. Євген Грицак записав у Могильні Гайсинського повіту такі приклади на тверде р: радок, радно, вечераю.¹⁰⁾ Євген Рудницький подає в своїй розвідці «Зложене речення в гуманських діалектах» один замітний приклад на тверде р: расний, в реченні: расне небо, коли його вкривають хмарки.¹¹⁾ Л. П. Бова (Ковальчук) описує «Говірки південної Житомирщини й їх відношення до полтавсько-київського діалекту» та стверджує, що в цій околиці знані тільки тверді р у словах: зора, порадок, утroph, вару.¹²⁾ А це ж найближче

⁸⁾ Ф. Т. Жилко. Говори української мови. Київ, 1958.

⁹⁾ Ф. Т. Жилко. Говори укр. мови. Київ, 1958, стор. 152.

¹⁰⁾ Євген Грицак. Говірка села Могильної Гайсинського повіту на Поділлі. ЗНТШ, т. 99, стор. 323.

¹¹⁾ Український діалектологічний збірник, т. II, Київ, УАН.

¹²⁾ Полтавсько-київський діалект — основа української мови. Київ, 1954, стор. 107.

сусідство до Звенигородщини! В західньо-подільському, волинському та північно-наддністрянському маємо це саме тверде р у наведених словах. Натомість ізофона м'якого рь займає тільки деякі говори південної України, а саме середньонаддніпряньський, полтавський, степовий, надпрутський, гуцульський, бойківський, особливо закарпатський та східньо-лемківський. Її засяг і біг дуже химерні.¹³⁾

3) У Шевченковій мові стрічаємо в присвійних прикметниках закінчення -и в наз. мн.: Настусини коси, Адамови діти, цареві князі. Коли порівнюємо ці форми із сучасним бігом цієї ізоморфемі, побачимо цікаве явище, що свідчить про правдивість нашого здогаду про давніше поширення прикмет північного та перехідного північного діалекту аж до Звенигородщини. Ця ізоморфема біжить у півд. межі понад Житомир та спадає в околицю Фастова й Василькова, завертається на північ понад Київ, а далі здовж Дніпра (на Лівобережжі) переходить над Каневом на Правобережжя, завертається знов на лівий берег Дніпра аж до річки Удаю поза Гребенківський, вертається до Дніпра і здовж нього до Черкас, а потім в напрямі Миргороду до річки Хоролу, спадає до Дніпра в околиці Чигирини і нижче Кременчука до околиць П'ятихатки і Дніпропетровська. А крім того, маємо острови цієї ізоморфемі в околиці Білої Церкви та Уманя, вкупі з островом укання, що характеризує північ і захід української народньої мови.

4) У Шевченковій мові зустрічаємо суфікс -ова- в дієсловах: панувати, рятувати, частувати, змалювала (в оригіналі 1840 р.: замалювала), руйнували, танцювало (в оригіналі: танцювало)... Південна межа цієї північної особливості біжить сьогодні понад Коростень між Тетеревом та Ірпенем, оточує з півночі Київ та Ніжин, понад Бахмач до Сейму. Мабуть, вона сягала колись більше на південь.

5) Замітна ізоморфема -ти, характеристична для південно-західнього діалекту, межує з південно-східнім -ть в дієменнику в околиці Сквирі, Ставища, Звенигородки, де перетинає Гнилий Тікич і біжить на схід поза Ново-Миргород і далі на південь поза Ново-Українку та захід в напрямі Богу й Роздільної. Не дивно, що вплив -ти ізоморфемі відбився теж на батьківщині Шевченка, в якого творах бувають обі форми, хоч переважає -ть. Тут треба згадати, що -ти форми характеризують також полтавський говір на схід від Псла і на південь від Гоголева-Опішні. У Шевченка маємо такі -ть форми: подивіться («Котляревському»), питать, поділиться, журигься, одпочить («Причинна»), любить («Тополя»), випровожать, одібратъ, згадатель, («Гайдамаки»), але: руй-

¹³⁾ К. Кисілевський. Надпрутський говір. Записки НТШ, 162, Н. Й., 1954, стор. 18—19.

І. Панькевич. Українські говори Підкарпатської Русі і сумежних областей, Прага, 1938.

Яцимирський. Описание города Старой Ушицы, Сборник Одт. рус. яз., т. 94.

І. Верхратський. Дещо до говору буковинсько-руського. В шану В. Ягича, Берлін, 1908.

нувати (Передмова до другого «Кобзаря»); в його листах: прислать, купить, робить, намальовать, будете мати час написати, згадати, лягать, читати, спати, взяти, кончить, розказати, намочити, випускати, зробити, докончить, драти, начинати, одгедзькуваться, ліпити; прибавить, вибрати, удрати, вислати, достати, одвітувати, посидіти, сватати, не чути, колядувати, одружитися. В листах -ти форми рідкісні. Дуже часто в поезіях вони обумовлені римою або ритмом, але й бувають в незалежному положенні. «На вічну пам'ять Котляревському»: Встає працювати, — Мов батько та мати; подивитись, поплакати, панувати, але: погуляти, щебетати, не навчить — бо: прокричить; працювати — бо: брати... В інших поезіях: жити — поговорити («Тече вода»), любити, шукати, залоскотати, жати («Причинна»), знати, сказати, діувати, поворожити, жити, дати, навчити, згубити, заховати, доглядати; але: любити, бачити (заплачуть), лежати, випити («Тополя»), співати — розмовляти («Перебендя»), казати («До Основ'яненка»), робити, співати, збирати, лягла спочити, плакати («Думи мої»), літати; до: брате («Н. Маркевичу»); погулять-сіять, подивиться, розмовляти, подіти (до: діти), заховати, покидати, згадати, співати, взяти, слухати, жить (до: гомонить), дожити, вилити, випровожати, просити, благослови шукати долю (супін), блукати, нудити світом, приборкати, одібрати, (до: кричати), жить, катувати, придбати, розмовляти, заплакати, заспівати, вилити (до: закопати), втирати (до: спати), пригорнутися, (до: гнутися), розказувати, мовчати, але: спати — розмовляти, погибати («Гайдамаки»).

В записках: води брати, спати, але: покинути (Звенигор. повіт), пийти буду, коню дати, обождати, дати, стреляти (Канів. пов.), женитися, оддавати (Черкас. пов.). Також у повісті І. Нечуя-Левицького «Микола Джеря» бувають обидві форми поруч себе: робити не буду, заманулось її ввіймати, читати, оженить сина, взяти собі, жати, сватати, але: одірвати від неба, вечорити, старостів слати, вихвалювати, перехвалити, косити, знати, згортувати, складати, читати...

6) До архаїчних форм треба зарахувати здовжені прикметникові й займенникові відміни, вживані Шевченком дуже часто, чи то для потреб рими, ритму, чи то для стилістичних прикмет поезії, чи врешті, може, для збереження особливостей говірки. Ці форми були вживані залюбки в народніх піснях і сьогодні ще не затрапились, то можемо уважати їх за особливості фолкльорної мови, що визначається архаїзмами. Сьогодні ізоморфами їх мають свою південну межу на кривині: Житомир, Київ, Прилука, Ніжин, околиця Чернігова, поза Десну до Новгороду-Сіверського, отже в північному діалекті. Перед сто сорока роками південна межа цієї ізоморфами переходила нижче на півдні й напевно обіймала Звенигородщину, як це показують обслідування поліфтонгів і інших архаїзмів, що тепер уже відійшли на північ. (Див. Ф. Жилко. Нариси з діалектології української мови, стор. 68).

У Шевченкових листах знаходимо до цих форм такі приклади: грядущее (Григоровичеві), яготинськії анахоретки, прекрасная, добрая,

гордость сліная, душа моя убогая, (Лизогубові), цинга лютая, безталанную країну, за самую убогую ціну, молодії (Кухаренкові), бідную Україну, дружнее, ласкавее письмо (Кух.), тихую радость (Козачковському), взатеє, чистая і кріпкая, молодії брати, дорогую, радосніі, сердечніі, єдинії, милії, щирії (М. Лазаревському та іншим), хорошую, добрую, любую, щирую, безталанніі, сее, такую суму, будущеє подружжя, чорнявая (В. Шевченкові). В Шевченковій поезії маємо безліч прикладів на здовжені форми: тая, другуу, малії («На вічну пам'ять Котляревському»), серце мое коханее, недобрії, чужії, зліі («Катерина»), тее лихо, синее море («Тополя»), козацькее («До Основ'яненка»), вельможная, молодії, карії, пекельніі, зомлілую, залізную, непокрита, убогая, столітніі, лютеє, молодее, карії («Гайдамаки»), святая («Чигирин»), вишиваная, мальованая, такая, чужая, молодую («Хустина»), третя («Гоголю»), чорніі, святії, слухняная, багатая («Сова»), молодая, далекую («Наймичка»), молодії, неситії, зліі («Мал. Мар'яні»), рожевіі, тяжкіі, людськуу, убогая, синії («Сон»), не молоденее, козацькіі, тая, єдина, лютеє, тяжкую, добрая, чужее («Сліпчий»), кровавіі, святая, Божії, неумоленніі («Кавказ»), дружнее, такее, ясновельможніі, праведную, сліпую («Послання . . .»), золотую, тая, («Вел. Льох»), молодії, розбитеє, веселеє, тяжкіі, зліі, невеликіі, тіі, молодую, веселую, злее («Три літа»), молодую, білее, пониклее, святее («Лілея»), єдина («Русалка»), тяжкую, німіі, всетворящую, вольніі, лукавіі, злее і незлее, милосердя, сумніі, зелена («Відьма»), карії, добріі («Ой, одна . . .»), зліі, окраденую («Мені однаково»), дрібніі, широкая, високая, поливаная, широкії, червонуу, молодее («Чого ти ходиш»), широкії («Ой, три шляхи»), тяжкую («Чи ми ще»), вечірняя, широколистіі, молодая, молодії, карії, єдинее дитя, злее, єдина, єдиную, голодніі, тее, молодее, сизая, голубонька, молодії, Божії, чистая, тая, лихая, лукавая, прехорошая, високії, хорошії («Княжна»).

У сучасних записках бувають тільки виїмково такі архаїчні форми, напр., С. Рудницький подав з околиці Уманя в Паланках: прикрая причина¹⁴). В трудах Чужбинського: зімная, сюу, тесовая (Звенигор. пов.).

7) Відносно -а ізоморфема скороченої третьої особи тепер. часу однини 1. дієвідміни за основою -й-, то її північна границя пробігає на південь від Сейму між Білопільям та Бахмачем, звертається далі на південь в околицю між Прилукою, Яготином, Березанню, Переяславом, Ржищевом, Богуславом до Гнилого Тікича, де обіймає Шевченкову околицю та йде здовж Синюхи¹⁵). Тому нічого дивного, що Шевченкова мова рябіє від вживання цієї скороченої форми на -а: зна, поруч повної форми: знає, питає, куняє. Приклади з Кобзаря: зна, підійма, дума («Причинна»), послуха, розмовля, гуля, прийма, спита («Перебендя»), гойда, кара, пита, але одноразово: знає («Тополя»), згада («Тарасова ніч»), займа, співа, літа, гуля, зна, пада, нездужа,

¹⁴) Пор. ¹¹).

¹⁵) Пор. ⁸).

курника, ката, начина, балака, слуха, розрива, шука, конча, переступа, розрива, копа, віша («Гайдамаки»), зачина, лама («Мар'яна-Черниця»), переплива, пала, стиха («Гамалія»), вийма («Сова»), пхика, пада, зна («Наймичка»), помага, рига, хита («Сон»), не зна, розгляда («Сліпий»), второпа («Посланіє»), розкопа («Великий Льох»),... дума, лупа («Відьма»), мина («Косар»), співа і співає («За байраком»),... В Шевченкових листах: чита, чорт-ма, вмира, ляга, доганя, заспіва, але: знає, гавкає; помага, полегша, але також і помагає...

8) Дуже поширене в південно-східньому діалекті: ходьу, носьу, просьу. Шевченко майже не знає їх, бо тільки раз завважено «перехристюся». Коли придивитись до північної межі цієї ізоморфемі, то закріплюється її дивну кривину з поминенням деяких місцевин у Шевченковій околиці. Отже, вона пробігає на південь від Хмельника в напрямі Сквирі, через Погребище до Гірського Тікича, перетинає його біля Нової Греблі, але минає Лисянку, Стеблів, Корсунь, хоч не минає Моринець. На сході минає Черкаси, перетявши Сулу, підноситься на північ аж поза Лубні, Хорол, а за рікою Пслон минає Опішню¹⁶). Коли вона сьогодні така химерна, то яка вона була перед сто сорока роками, можна здогадатись з її відсутності в Шевченковій мові. У нього нема форм: ходьу, просьу, носьу, мусьу, а є постійно: чергування зубних в цих закінченнях з шумними, середньоязичними: д-ж, т-ч, с-ш, з-ж, зд-ждж, ст-шч: блужу, вихожу, нужу, провожу, прихожу («Сон»), мушу, сижу (в листі до Квітки), прощу, не вихожу (до В. Шевченка), сижу, всижу, не заховуйся, заплачу. В записках: запляту, повісьу (А. Кримський у 54—55 Збірнику Істор.-Філ. Відділу, записи із Звенигород. повіту з 1890 р.), в «Миколі Джері»: закусували, напутював людей, але в «Трудах...» Чубинського, записи з Канів. пов.: посажу.

9) Ізоморфема -е в 3-ій основі однини тепер. часу другої дієвідміни за аналогією до першої (ходе, носе, возе...) зовсім не вживана в Шевченковій мові. Її біг подібний до попередньої ізоморфемі: ходьу (ходю)... Нам пощастило знайти тільки один приклад у Шевченковому листі до Олексія Хропаля, шуряка великого промисловця Платона Симиренка, який помагав у виданні «Кобзаря»: «як Вам Бог на розум положе», замість: положить. А треба тут закріпити, що ця ізоморфема оволоділа сьогодні величезним простором на півдні від Білої Церкви, ріки Росі, Черкас, на Лівобережжі до Хоролу; минула Полтаву, Миргород, до Лубень, залишаючи їм -ить форму, обняла околицю на захід від Лохвиці-Ромна в напрямі річки Сейму. Отже, не піддалися їй тільки північний діалект та частини південно-східнього і південно-західній. В записках в сімдесятих та дев'ятдесятих роках не знайдено прикладу на ізоморфему -е в Шевченковій околиці.

10) У Шевченка бувають зрідка перестарілі форми у відміні дієслів: а) дієприслівники на -а, -я (в пізніших творах і листах нема таких форм): яко мога, сидя, стоя («Тополя»), ходя, сидя, стоя («Гайдамаки»),

¹⁶) Пор. ⁸).

сидя у вікна (в листі до Григорія Квітки з 1841 р.); б) старі форми наказового способу -іте: вернітеся, дивітеся («До Основ'яненка»), молітеся («Гайдамаки»), борітеся («Кавказ»), полюбіте, не дуріте, обніміте ж («Послання...»), скажіте («Великий Льох»), не топчіте, не зовіте («Холодний Яр»), робіте, хваліте, не хилітеся («Три літа»), порвіте, окропіте («Заповіт»), дивітеся («Княжна»); в листі до Максимовича: вручіте (1859); в старі складені форми минулого часу: проспав еси («Чигирин»), занастив еси («Суботів»), покрив еси, оддав еси («Давидові псалми»), прозрів еси, став еси, звів еси («Єретик»). Дуже вражають складені форми з дієсловом «еси» для теперішнього часу, мабуть, для відзначення тривання: добре еси робиш («Перебендя»), як також: щоб ви есте великі росли (в листі до Козачковського з 1854 р.; це звернення до дітей приятеля у бажальному виді). Також у поезіях вживається форма «єсть» замість «є»: єсть на світі доля, єсть люде («Катерина»); тут в оригіналі з 1840 р.: людє; єсть серце єдине, єсть карії очі, єсть у мене діти, єсть у мене щирий батько («Гайдамаки»), єсть ще і такі паничі (Передмова до «Гайдамаків»), єсть у мене і сила, і воля («Мар'яна-Черниці»), єсть у мене і батько, і мати («Наймичка»); в листі до Осипа Бодянського з 1844 р.: види, які єсть на Україні; в тебе певно єсть там такий чолов'яга (лист до М. Щепкина з 1858), для друку єсть у мене наготовлено на добрих дві книги... (лист до Панька Куліша з 1858 р.) тощо.

11) Крім архаїчних форм, бувають у Шевченка змішки, основані на законі синкретизму та аналогії, викликані часто потребою рими: а) змішані форми у відміні: душою з душею, бо римується з «журбою» («Думи мої»), зорьюю, бо горою («Не молилася...»); б) дієприслівники, утворені за аналогією до 1-ої дієвідміни: летючи, сидючи («Причинна»), дивлючись («На вічну пам'ять Котляревському») тощо.

12) У Шевченка знаходимо асиміляції: подінеся, замість подінешся (в оригіналі з 1840 р. подинесся), росцвітає, роспитаю; дисиміляції: бацьця замість: бачся, забудетця, вмиетця, дивитця, розійдутця. В записях з Керелівки (1878): б'ється-побивається (як у літ. мові).

13) Шевченко постійно вживає форм: до його, за його, на йому, коло його, од їх, коло їх, на його, без вставного н (епентетично), але за ним, під ним, коло неї, від неї... У Шевченка: коло його (в оригіналі 1840: іого), на їй (їй в ориг.), до його, од його, за його, через його...

14) Шевченкова мова багата на пестливі слова. Ця особливість znana всім романтикам. В. С. Ільїн¹⁷⁾ твердить: «Здебільшого вживання зменшених форм у Шевченка не має спеціального стилістичного навантаження, а є відображенням риси, типової для народньої мови, для народньої творчості. Але в багатьох випадках ці форми служать для створення лагідного, ніжного тону, для передачі пестливості... З другого боку,

¹⁷⁾ В. С. Ільїн. Мова Т. Г. Шевченка і розвиток сучасної української літературної мови. Полт. київ. діалект... стор. 211.

Шевченко часом вживає зменшені форми із цілком протилежною настановою». Василь Чапленко називає цей стиль Шевченка фолкльорно-романтичним мовостилем, що його Шевченко, як і його попередники — українські романтики 20—30-х рр., запозичив з українських народніх пісень¹⁸). Філарет Колесса робить висновок: «Отак попередники Шевченка, піоніри українського романтизму, промостили шлях в українській літературі для нового напрямку не тільки в обсягу поетичної мови, стилю, тематики, але й щодо віршової форми, яку збагатили взірцями, перейнятими з української народньої поезії і з світової літератури»... «Та коли харківські романтики не вспіли ще визволитись від етнографізму й невільничого наслідування..., Шевченко дає блискучі зразки романтичної поезії та виявляє правдиве мистецтво й оригінальність також в обсягу форми». «Своїм народнім кольоритом Шевченкові поезії зробили велике враження, між іншим, також через те, що оце вперше геніяльний поет покористувався блискуче поетичним стилем українських народніх пісень». «Шевченко говорить і щораз більше угрунтовує свій власний стиль..., у якому подих народньої поезії та її мистецькі засоби замічаються тільки, як одна складова частина дуже скомплікованої й оригінальної цілоти»¹⁹).

Усіх його ніжних і пестливих висловів ми не в силі тут навести, але для прикладу вони заслуговують на те, як докази використання народньої мови околиць Звенигородки. Отже, наводимо їх з кількох творів: миленький, миленького, буйнесенький («Вітре буйний»), русалонька, козаченька, слізеньки, дівчиненька, молоденька, пісеньку, місяченьку, голубоньку, коник вороненький, зелененьким, молоденький, подруженьки, слізеньки, зозуленька («Причинна»), слізеньки, раденька, в новенькій хустиночці, жіночки лихо дзвонять (тут іронічно), москалика (тут іронічно), серденько, садочок, Катрусю накрили, лишенько з тобою, дитинку, в садок, на рученьках, очиці, вороженьки, ягідку, пташечку, головоньку, батечку, голубонько, хустиночка, янгелятко, маленькими ручицями, зіроньки, нічка, бровенята, темнісінька, діточок, чумаченьки, свитиночці, хатину, оченята, з друженьками, доню, час-годинонька, крихотка, торбинками, шажок, віконця, Івася («Катерина»), в неділеньку, козаченька, серденько, порадоньки дати, зірки, ляшки-панки (іронічно), ляшеньків, річкою, слізеньки, з вороженьків («Тарасова ніч»), доріженька, доленька, хустиночко («Хустина»), зозуленько («Сова»), хатки, капличка, невеличка, торбинки, дідусь сивенький, низенько, зелененький гайок, чорнобривка молоденька, довгенько, у маленькій хаті («Сон», «Гори мої...»). В листах: стрічечку, ящичок (Лизогубові), частенько, прямісінько, пізенько, лебедіку (Г. Квітці), гарненько, однісінької, коротенький, словечко, раненько, жіночку, діточок невеликих, вгучата, здоровенькі були, кумасю, Горпинка, батечку (В. Шевченкові), рядочком (Кухаренкові) тощо.

¹⁸) В. Чапленко. Українська літературна мова, Н. Й. 1955, стор. 108—111.

¹⁹) Філарет Колесса. Студії над поетичною творчістю Т. Шевченка. Укр. Могил. Маз. Академія, Львів—Київ, 1939, стор. 164-5.

15) В словниці Шевченкових творів безліч церковно-слов'янізмів, особливо в творах поважного релігійного змісту, в суспільно-політичних поемах, переспівах тощо. Наведемо тут тільки оригінальні українські слова та словосполучки: тільки, ворота одчинити в значенні: привітати, беруче до всього хлоп'я (лист до Кухаренка), готовий, о смерті благати (до Лизогуба), неволен продать (не хоче), люб'ящий, трепещущий, трудящий, писати о грошах, о грошах не турбуйтеся, о волі розпитував²⁰), поговорить о сім, сей і той (в різних значеннях), свободен.

У Шевченковій поетичній мові маємо кілька рідкісних слів; деякі з них мають значення досі не устійнені, хоч вони були предметом досліджень та здогадів, гадаємо, що власне вони походять з говірки в околиці Звенигородки. До них належать: недосвіт, пояснений у словарі української мови Б. Д. Грінченка: ранній мороз, ранній приморозок; перетика, и, у Сл. Гр.: перегорода, межа з дерев, поперечна (красна) смуга на білому (полотні); в І. О. Варченка: кусок полотна з поперечними смужками, перетик, -а. На нашу думку, це межа, засаджена ліщиною з лісковими горіхами, якими ласують сільські діти та молодь; богила, бугіла бугілова — це рослина, бур'ян; моторити — діяти, задумувати; затого — скоро вже; файда, хвайда — плетінка, нагайка, канчук.

Крім того, деякі Шевченкові слова щойно на тлі сучасних лексикальних досліджень в цій околиці стали виразніші, напр., у Лексикографічному бюлетені (випуск 6, АН УРСР, Київ, 1958) поміщено «Словник специфічної лексики правобережної Черкащини» П. С. Лисенка. Тут такі слова з околиці Шевченкової говірки: город, -а, «всяке місто», «велике місто»; гуляти, «в щонебудь грати», гуня, -і; гунька, -и «накидка з капюшоном»; держати, він держить мою дочку, «мати за жінку»; збиткуватися над ким, «знущатися», збиткувати «бешкетувати»; звідтіля, звідтіль (прислівник), «звідти»; звізда, «зірка»; зик, -у «крик, зойк»; зруб, -у, «пасовище в лісі» і т. інше.

Врешті вирінає питання, чи Шевченко в своїй творчості користав тільки з народньої мови своєї вузької батьківщини, тобто із звенигородської говірки, яку знав найкраще, чи формував літературну мову на тлі різних говорів південно-східнього та північного діалектів. В літературі цього питання друга думка займає більше місця. Напр., в розвідці Ф. Т. Жилка «Про умови розвитку полтавсько-київського діалекту — основи української національної мови» читаємо таке на 13 стор.: «Полтавсько-київський діалект, або ширше говірки середньої Наддніпрянщини та прилеглих земель стали основою і для української літературної мови. Письменники XVIII і першої половини XIX ст. розмовну мову широких верств населення середньої Наддніпрянщини запроваджують до літературної мови (І. Котляревський — з окремими полтавськими говірковими рисами, Г. Квітка-Основ'яненко —

²⁰ Пор. 12).

з слобожанськими, Є. Гребінка — з місцевими пирятинськими). Основоположниками сучасної української літературної мови є І. П. Котляревський і Т. Г. Шевченко... Особливо велику роль відіграв Т. Г. Шевченко в піднесенні української літературної мови на основі говорів середньої Наддніпрянщини до рівня єдиної літературної мови українського народу». П. П. Плющ у своїй книжці «Нариси з історії української літературної мови» (К. 1958)²¹⁾ робить такий висновок у питанні походження її: «Шевченко перший з наших клясиків відмовився від натуралістичного копіювання народньої мови. Поклавши в основу мови своїх творів, як І. Котляревський, мову народню, він перший ввів в українську літературну мову певні загальні норми. Народньою мовою Т. Шевченко користувався для втілення своїх революційних ідей, розширюючи тим самим її семантику і стилістику. Нарешті він перший синтезував різні джерела, різні стихії народньої і книжної мови в єдиній, стрункій, багатій і гнучкій мовно-стилістичній системі, перетворивши завдяки цьому українську літературну мову в універсальне знаряддя культури, здатне виконувати будь-яку соціальну функцію». Академік Я. А. Булаховський твердить таке в своїй книжці «Питання походження української мови», К. 1956, стор. 17—18: «Кажучи — і на це кожний, хто так говорить, має певне право, — що сучасна українська літературна мова є в своїй основі Шевченкова, тим самим констатують, що діалектна стихія, відбита в цій літературній мові, є південно-київською (чи радше — середньонадніпрянською). Звичайно, і Шевченкову мову, як і мову кожного письменника, надто — геніального, не слід уявляти собі як обмежену матеріалом його рідної говірки; таке уявлення і поготів абсолютно виключене для літературної мови в цілому, яка розвинулась за зразком його творів. Справді, і Шевченкові, в міру його інтелектуального і художнього розвитку, ставало тісно в межах рідного говіркового слова з натуральною для селянського побуту його часу обмеженістю і тематики, і жанрів, що могли бути з нею пов'язаними. Близчий аналіз Шевченкової мови виявляє в ній і наявність чималої домішки росіянізмів, переважно для кола понять, яких бракувало українському селянському життю, і особливо — церковнослов'янської лексики в її застосуванні як джерела піднесення, величності тощо, переключених із сфери церковности на емоції героїки, на патос гніву і обурення або використаних з протилежною настановою — іронії і сарказму».

А проте, мені найбільше промовляє щодо цього питання думка Ф. Колесси,²²⁾ висловлена в ділянці впливу народньої пісні на Шевченкову мову: «Шевченко був оригінальний і неповторний у своїй мові», а найбільше поради міг дати йому опікун його і виховник Є. Гребінка.

1) На основі мого аналізу можу подати ще таке вирішення: Шевченко виростав з народньої мови своєї рідної Звенигородщини, яка в

²¹⁾ Стор. 242.

²²⁾ Пор. 19)

тому часі, тобто перед сто п'ятдесятьма роками, ще не була вільна від старовинних особливостей, що сьогодні збереглися тільки на північ від лінії Житомир—Київ—Прилуки—Ніжин—Новгород-Сіверський, що відступили на північ, а колись були знані навіть у цілому наддніпрянському та в полтавському говорах, як це показують пам'ятники XVII ст. з їх околиць. (С. П. Самійленко «До характеристики полтавсько-київського діалекту за пам'ятками XVII ст.»²³).

2) Від юности до кінця життя Шевченко вживає в своїх творах та в кореспонденції завжди тих самих особливостей.

3) В молодості він не міг вирішувати складної проблеми загальної літературної мови.

4) Здогад П. Зайцева про «соборне становище» Шевченка в цій справі не доведений, бо він кількома прикладами із південнозахідного діалекту не стосував зовсім основ того діалекту.

5) Здогади цитованих київських мовознавців не potwierdжені даними Шевченкової мови. Їх гіпотези спираються на «теорії Сталіна», а тим часом у діалектології він не виявив жодного знання, а також його «полтавсько-київський діалект» не існує і тим більше не існував у Шевченковій добі, коли Київ лежав на території північного діалекту, а в Полтаві і найближчій її околиці до Псла існували та навіть ще й тепер існують розбіжні з Шевченковою мовою особливості. Коли ж говориться про південно-київський говір та ототожнюється його з північним, то проти цього твердження стоять, як аксіоми, розміжні лінії явищ, тобто ізофонемі, ізоморфемі, ізолексемі тощо. Тільки вони можуть вирішувати діалектні питання в сьогочасному та вказувати на минуле.

Тому мій висновок такий: Шевченко любив свою рідну Звенигородщину, знав найкраще й цінив її мову та фолкльор, все життя вживав її говірки та на її базі оформив тодішню літературну мову України.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

Павло Зайцев. «Життя Тараса Шевченка». НТШ. Бібл. українознавства 4. «Повне видання творів Тараса Шевченка». УНІ Варшава—Львів, 1935—39. В тому: «Листи» — за редакцією П. Зайцева. Примітка: в цитатах збережено правопис цього видання.

«Перший «Кобзар» Тараса Шевченка 1840 р.». За редакцією Константина Біди. Слов'янські студії — Оттавський університет. ч. I. Оттава 1961.

Т. Шевченко. «Кобзар». Ювілейне видання, 1860—1960. За редакцією Яр. Рудницького. Українська Вільна Академія Наук. Інститут Шевченкознавства. Ч. 3. Вінніпег—Нью-Йорк. 1960. Українське Видавництво «Говерля», Нью-Йорк.

²³) Пор. 12).

Тарас Шевченко. «Кобзар». Друге поправлене й доповнене видання. I—IV. 1952—1954. Українська Вільна Академія Наук в Канаді. Інститут Шевченкознавства. Ч. I. Наклад Видавничої Спілки «Тризуб». Вінніпег, Канада.

Ф. Т. Жилко. «Нариси з діалектології української мови». Державне учбово-педагогічне видавництво «Радянська школа». Київ 1955.

Ф. Т. Жилко. «Говори української мови». Київ — 1958. Карта говорів української мови. 1-7 карти ізоглос за Діалектологічним атласом.

В. С. Ващенко. «Полтавські говори». Харків — 1957. Харк. Держ. Університет.

Л. А. Булаховський. «Питання походження української мови». Київ — 1956. АН УРСР.

В. С. Ільїн. «Мова Т. Г. Шевченка і розвиток сучасної української літературної мови». 195-216 стор. збірника Академії Наук УРСР. п.з. «Полтавсько-київський діалект — основа української національної мови». Київ — 1954. Там же С. П. Самійленко. «До характеристики полтавсько-київського діалекту за пам'ятками XVII ст., 20-41 стор.». Там же: Л. Ч. Бова (Ковальчук). «Говірки південної Житомирщини і їх відношення до полтавсько-київського діалекту». Стор. 98-115.

А. Ю. Кримський. «Міжнародня казка про щасливого самозванця — угадька». «Етнографічний Вісник Істор.-філол. Відділу». Т. 54/55.

«Труды Этногр. статистич. Экспедиции в Западно-русский Край». П. П. Чубинского СПб 1872-8.

Б. Грінченко. «Словарь української мови». Київ. 1907.

«Лексикографічний бюлетень» в. VI. Київ — АН УРСР. Там же: П. С. Лисенко. «Словник специфічної лексики Правобережної Черкащини». Стор. 5-21.

Філарет Колесса. «Студії над поетичною творчістю Т. Шевченка». Українська Могилянсько-Мазепинська Академія Наук, Львів-Київ. 1939.

Василь Чапленко. «Українська літературна мова. (XVII ст.) — 1917). Нью Йорк 1955.

П. П. Плющ. «Нариси з історії української літературної мови». Київ. 1958. Рад. Школа».

Карло Дейна. «Українські говори Тернопільщини». Вроцлав — 1957. (польському). Тут: Узагальнення і внесення на стор. 126-154 про різниці між півд. сх. та півд. зах. діалектами.

«Спогади про Шевченка». Держвидав. художньої літератури. Київ, 1958.